

Januška Gostenčnik

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 398.3:2–167.62(497.1/6=163)

Vzporednice med demonskimi bitji na južnoslovanskem območju – nekrščene duše otrok in karakondžoli z delovanjem v »nekrščenih dnevih«

V pričujočem prispevku bo v uvodu predstavljeno predkrščansko pojmovanje obdobja dvanajstih noči (od 25. decembra do 6. januarja), čas zimskega solsticija, ter simbolika vode oz. krsta. Dalje sledi opis demonov, ki se pojavljajo v slovenski mitologiji, in sicer duše umrlih nekrščenih otrok. Nato se bodo iskale vzporednice z demonskim bitjem karakondžolom, ki je poznan na južnoslovanskem območju in ki je dejaven v t. i. »nekrščenih dnevih«.

In this paper are first presented pre-Christian ideas of the twelve days (from 25 December to 6th January), the time of the winter solstice, and the symbolism of water or baptism. There follows a description of the demons that occur in Slovene mythology, specifically the souls of unchristened dead children. Parallels are then sought with the demonic creature the *karakondžol*, which is known in South Slav areas and is active on »unbaptised days«.

S prihodom krščanstva so se nekdanji poganski obredi in prazniki le navidezno končali. Dejansko so se le prekrili oz. preoblikovali, še vedno pa so ohranjali enako časovno umestitev, ki je bila vezana predvsem na različna dogajanja v naravi in s tem povezanimi človeškimi dejavnostmi. Tudi obdobje okrog današnjega božiča, ko zemlja počiva, je že od nekdaj znano kot čas, v katerem vladajo demonična bitja. Najbolj »nevarno« pa je bilo prav v času, ko je bilo sonce najnižje, torej v zimskih nočeh med božičem in svetimi tremi kralji (Ovsec 1992: 50). To so dnevi od dogovorjenega dneva Jezusovega rojstva, torej 25. decembra, do prihoda svetih treh kraljev oz. Gospodovega razglasenja, kar se postavlja na 6. januar.¹ To so t. i. nekrščeni dnevi ali »nečisti dnevi«, med katerimi »se ni priporočljivo« ne roditi ne umreti. To je torej čas, ko Jezus po svojem rojstvu še ni bil niti krščen niti obrezan, Gospodovo obrezovanje se je namreč zgodilo šele osem dni po njegovem rojstvu.

Zaščita pred zlobnimi dejanji različnih demonov je odvisna od določenih dni v letu glede na ljudski koledar. Tako so tudi načini obnašanja in vedenja v »nevarnih« dneh med seboj različni. Po splošnih pojmovanjih so se takrat vračali rajniki, zemljo pa so obiskovala tudi druga nadnaravna bitja oz. demoni, najbolj agresivni med njimi pa so bili čarovnice, hudiči, karakondžoli in vampirji (Ovsec 1992: 50). Nespoštovanje teh drugače tabuizirano spoštovanih dni vodi do pojavljanja demonskih sil s tragičnimi izidi, ki so opisani v zgodbah in pesmih. S spoštovanjem prepovedi početja določenih aktivnosti in z izogibanjem nečistih demonskih krajev² se demona lahko ubranimo, in sicer na različne načine. Med drugim tudi tako, da oseba na obrazu nosi masko, kar naj bi

¹ Vsi navedeni datumi sledijo gregorijanskemu oz. sončnemu koledarju, ki je bil v večjem delu Evrope sprejet leta 1582, pravoslavne dežele pa so ga sprejele šele v prvi polovici 20. stol.

² Demonski kronotopi zla so v folklorni tradiciji vezani na mesta, v katerih se ne živi (mlin na vodo, pokopališče, jama) ali pa so težko dostopna (gozd, skalovje, pečina).

pokazalo nezainteresiranost in neprestrašenost človeka. Simbolično je prav molk tisti, s katerim so se ljudje tudi na Slovenskem lahko na primer ubranili napada divje jage v dvanajstih nočeh, saj je molk oz. (navidezna) neprestrašenost ena boljših zaščit pred zlimi silami. Seveda pa poznamo tudi druge načine, kako se ubraniti demonov, recimo, prav nasprotno, s povzročanjem hrupa na različne načine.

Obdobje zimskega solsticija, ko staro leto umre in se začne novo, je že od nekdaj burilo domišljivo indoevropskih ljudstev. Od tod grško-latinska simbolika solsticijskih vrat, ki jih predstavljata dva obraza boga Jana (Chevalier, Gheerbrant 1993: 557), ambivalentnega boga prehodov, po katerem je poimenovan mesec januar. V tem času so se v cesarskem Rimu praznovale saturnalijske, poimenovane po rimskem bogu Saturnu, ki je med drugim vladal tudi popivanju in divjim zabavam; to je bil tudi čas rojstva »nepremaganega Sončnega boga«, ki so ga Rimljani praznovali 25. decembra.

Na isti dan, ko se je po zimskem solsticiju praznovalo vnovično rojstvo sonca (lat. *natalis solis*) (Chevalier, Gheerbrant 1993: 364), naj bi se rodil tudi nepremagljivi bog sonca (lat. *sol invictus*) Mitra. Privrženci Mitrovega kulta, ki je bil še močno prisoten ob začetkih krščanstva in izhaja iz Perzije, so poznali krvavo žrtvovanje bika. Poškropljeni z vročo krvjo bika, ki je prerodila telo in dušo vernika, so bili tako lahko vnovič rojeni v večnost. To bi morda lahko povezali s simboliko vode (saj le-ta lahko simbolizira tudi kri), ki je kot sredstvo očiščenja (npr. v islamu), obnavljanja in preporoda prisotna pri različnih ljudstvih sveta. Vlogo moralnega očiščenja, ki odstrani izvirni greh, v obliki krsta, kot ga pozna krščanski svet danes, je pridobila šele s prihodom krščanstva. Sam obred potopitve oz. škropljenja z vodo pa je kot simbol regeneracije in vir življenja že od nekdaj znan tudi pri drugih ljudstvih po svetu. Nasprotno ima voda raznovrstno simboliko, pri starih Slovanih (Mencej 1997: 154) predstavlja tudi mejo med svetovoma živih in mrtvih, saj je imela voda veliko vlogo pri obredih ob pokopu.

Slovani so poznali dve obliki smrti, t. i. »dobro« in »slabo« smrt (Ovsec 1991: 227). »Slaba« smrt pomeni bodisi umreti nenaravne smrti, torej prezgodnje ali nasilne, bodisi umreti pred krstom. Po starem ljudskem verovanju je bil otrok do krsta v stalni nevarnosti pred zlimi duhovi, škopnjaki, uroki, čarovnicami (Kumer 1987: 143). Duše otrok, ki so umrli pred svojim krstom, so t. i. *nekrščeniki* (tudi *navje*, *mavje*, *movje*). Ti so po svoji smrti postali demonska bitja, ujeta med dvema svetovoma, njihova duša pa se je, po večini slovanskih verovanj, preselila v ptico, ki je trajni simbol razpetosti med zemljo in nebom. V slovanski mitologiji so prav te duše otrok lahko v obliki ptic sedele na drevesu ob reki, ki je vodila v onostranstvo, bile so torej ujete med svetovoma živih in mrtvih.

V slovanski mitologiji se pojavljajo različna poimenovanja za duše umrlih nekrščenih otrok, in sicer v Prekmurju *brezglavjeki* oz. *brezglavci*, ki se lahko pojavljajo v temi v obliki žarečega snopa na nebu. Po Rešku (1995: 49) so te otroke pokopavali izven pokopališča, okrog katerega so nato nesrečno krožili ter držali svojo glavo pod roko, saj niso mogli oditi ne v nebesa ne v pekel. Na Pohorju so jim rekli *žive* (Kropej 2008: 279), na Štajerskem *hudourniki*, na slovenskem zahodu in na Gorenjskem pa *vedomci*, ki so se prikazovali v različnih oblikah, največkrat pa kot lučke (Kropej 2008: 281). Obstajajo seveda tudi različni načini, kako te nesrečne duše odrešiti, recimo poškopitev z blagoslovljeno vodo.

Neodrešene duše nekrščenenih otrok so ostajale v t. i. predpeklju oz. limbu, ki pa je popolnoma rimskokatoliško verovanje. Prostega vstopa v nebesa namreč niso imeli, saj niso prejeli zakramenta svetega krsta in torej niso bili očiščeni izvirnega greha. Isto usodo so imeli zarodki, ki jih je ženska splavila, hoté ali nehoté. Vsi so bili torej »nečisti«, saj jih Bog ni sam poklical k sebi. Vse to pa je seveda le človeško tabuiziranje nenaravnosti smrti otroka, ki predstavlja mladost in nedolžnost.

Podobno mitizacijo otroške ali nasilne smrti najdemo tudi južno od slovenskega kulturno-jezikovnega območja, kjer se pojavlja demon *karakondžol*.³ Poreklo mita je med drugim tudi tu povezano s »slabo« smrtjo, vendar pa tudi z obdobjem t. i. nekrščenenih dni. Na določenih območjih Balkana se je namreč verjelo, da otrok, ki se rodi v teh »nevarnih« dnevih, ne bo imel dobrega življenja oz. da je on sam *karakondžol*.

Demon *karakondžol* ni poznan pri vseh južnoslovanskih narodih, temveč le pri Makedoncih, Srbih, Bošnjakih in Bolgarih ter nekaterih drugih neslovanskih narodih na Balkanu. Verovanje v *karakondžola* se pojavlja torej v balkanskem prostoru, predvsem pri tistih narodih, ki so bili pod turško oblastjo in grškim kulturnim vplivom. Tudi samo ime za to demonsko bitje je grškega porekla (gr. *καλικάνταρο*), ki je v slovanske jezike prišlo preko turškega jezika. Najverjetneje je tudi sam mit o njem nastal z zlitjem slovanskih in nekih tujih elementov, z očitnim vplivom antičnih mitoloških likov.

Karakondžoli so bitja s svetlimi očmi s sposobnostjo metamorfoze v katero izmed živali. Opisi fizičnega izgleda se od območja do območja razlikujejo. Ponekod (Radoviško) opisujejo *karakondžole* kot grozljiva in črna bitja z veliko glavo. Po srbskem verovanju imajo lahko tudi železne zobe (t. i. *gvozzuba*).

Karakondžoli so bili dejavni enkrat v letu in to vedno ponoči. Prihajali so iz svojih bivališč, votlin, rek in drugih mest ter škodovali ljudem vse do petja prvih petelinov. V ljudskih verovanjih so znani napadi *karakondžolov* nad zapoznelimi nočnimi potniki. Potnik, ki ga je *karakondžol* jahal, je čutil na sebi veliko težo, se potil od utrujenosti, od teže pa se je pogrezal v zemljo. V Pirinski Makedoniji verjamejo, da se *karakondžoli* skrivajo pod ledom, pojavljajo se samo pozimi, do takrat pa spijo v rekah. Zato tudi mesecu januar rečejo »*karakondžovski mesec*«.

Obstaja tudi vrsta obredov, kako se *karakondžola* ubraniti. Tako v Skopski Črni gori v času med božičem in epifanijo ženske zaradi strahu pred *karakondžoli* niso po večerji ničesar delale. Po nekaterih verovanjih tega kraja so *karakondžoli* nevidna bitja z obliko človeka, ki se pojavljajo ponoči, in kličejo tisto žensko, ki je »kršila pravila«. Podobna verovanja so tudi med ljudmi v okolici Skopja, kjer ženske v večernem času, ko se je pojavljal *karakondžol*, zaradi strahu pred njim, niso krpale, šivale ali prale in niso hodile iz hiše.

³ V različnih južnoslovanskih jezikih oz. slovarjih najdemo fonetične in besedotvorne različice ter prevode te besede, in sicer *karakondol* m., s prevodom *baraba*, *capin* v makedonsko-slovenskem slovarju, z razlago *čarovnik*, *vampir*, *hudoben človek* v slovarju makedonskega jezika z dodanim kvalifikatorjem pogovorno, obliko *karakonda* in *karakondula* s prevodom *čarovnica*, *vešča*, *pošast*, *prikazen* v Jurančičevem srbohrvatsko-slovenskem slovarju, v Škaljičevem slovarju turcizmov pa *karakonžula* in *karakandžula* z razlago, da je to obdobje *okoli božiča*, *ko se pojavlja karakandžoloz*. Dalje Škaljič razlaga iztočnico *karakonžoloz* kot *črni demon*, *zli duh*, *ki se, po ljudskem verovanju, pojavlja okrog božiča* ter iztočnico *karakondža* kot *čarovnico*, iztočnico *kondžahija* pa kot *žensko*, *podobno čarovnici*.

Pri Srbih so karakondžoli izključno ženski demoni, imenovani karakondžola, v obliki starke z dolgimi nohti in železnimi zobmi in (zelo pogosto) z rogovi. Po srbskem verovanju karakondžola ponoči jezdi na človeku po vasi ali čez reko in ga strašansko fizično utruji, medtem ko ženske muči na druge načine. Včasih jim opraska obraz z nohti, včasih jih utopi v vodi ali pa jih meče z gora. Ponoči se potika okoli hiše in opreza za neposlušnimi otroki, še posebej za tistimi, ki so ponoči zunaj. Po navadi je karakondžola skrita nad podbojem vrat in takoj, ko se otrok pojavi, mu skoči za vrat in ga začne udarjati z batom, nato pa ga odvede v jazbino, kjer ga poje.

V prispevku so predstavljena demonska bitja, ki so prisotna v slovenski mitologiji, in sicer gre za duše umrlih nekrščenih otrok, ki se na Slovenskem pojavljajo pod različnimi poimenovanji. Nato so se iskale vzporednice med njimi in demonom karakondžolom, ki je poznan samo na južnoslovenskem območju in deluje v t. i. dvanajstih nočeh, v obdobju med božičem in prihodom svetih treh kraljev. V ospredju je simbolika vode oz. krsta ter povezava z obdobjem zimskega solsticija, ki je bilo pomembno in simbolično za indoevropska ljudstva že dolgo pred prihodom krščanstva.

Literatura

- BAUMGARTNER, Anne S., 1995: *A comprehensive dictionary of the gods*. New Jersey.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain, 1993: *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DIMITROVSKI, Todor, 1961–1966: *Rečnik na makedonskiot jazyk: so srpskohrvatski tolkovanja*. Skopje: Prosvetno delo.
- DOLINAR, M. France, 1991: *2000 let krščanstva: Ilustrirana zgodovina Cerkve v barvah*. Ljubljana: Mihelač.
- JURANČIČ, Janko, 1972: *Srpskohrvatsko-slovenski slovar*. Ljubljana: DZS.
- KELEMINA, Jakob, 1930: *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- KROPEJ, Monika, 2008: *Od ajda do zlatoroga: slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva.
- KUMER, Zmaga, 1987: *Pesmi in šege moje dežele*. Ljubljana: DZS.
- KÜHAR, Števan, 1988: *Ljudsko izročilo Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- LEGER, Louis, 1984: *Slovenska mitologija*. Beograd: Grafos.
- LENZENWEGER, Josef, BENEDIK, Metod, ŠTUHEC, Ivan, 1999: *Zgodovina katoliške cerkve*. Celje: Mohorjeva družba.
- MENCEJ, Mirjam, 1997: *Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- NOVŠAK, France, 1982: *Makedonsko-slovenski slovar*. Ljubljana: DZS.
- OVSEC, Damjan J., 1991: *Slovenska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus.
- OVSEC, Damjan J., 1992: *Velika knjiga o praznikih: Praznovanja na Slovenskem in po svetu*. Ljubljana: Domus.
- REŠEK, Dušan, 1995: *Brezglavjeki: zgodbe iz Prekmurja*. Ljubljana: Kmečki glas.
- SCHAUBER, Vera, SCHINDLER, Michael, 1995: *Svetniki in godovni zavezniki za vsak dan v letu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SVETIEVA, Ana, 2002: He is a dog, but I am a bigger dog than he is. *Studia mythologica Slavica* 5. 131–144.
- ŠKALJIČ, Abdulah, 1965: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- ŠMITEK, Zmago, 2004: *Mitološko izročilo Slovencev: svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.
- TOLSTAJA, Svetlana, RADENKOVIĆ, Ljubinko, 2001: *Slovenska mitologija*. Beograd: Zepter Book World.
- VRAŽINOVSKI, Tanas, 1995: *Narodna demonologija na Makedoncite*. Skopje: Matica makedonska, Prilep: Institut za staroslovensko kulturo.

www.rastko.org.yu/rastko/delo/10038
www.stlazaire.com/NewFiles/DISS01.html
www.kns.us.edu.pl/artykuly/rozne/035.html